

नेपाली मुक्तकको संरचनात्मक विश्लेषण

✿ डा.तुलसीप्रसाद गौतम

gautamtulsi1@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख मुक्तकको संरचनात्मक विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यो अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यसमा ललित बस्नेत 'भिमाली', शशी थापा सुब्बा, अञ्जु अञ्जली, विश्वासदीप तिगोला, रुद्र ज्ञवाली, यादव खरेल, नरबहादुर लिम्बू, सरुभक्त, अमर त्यागी, रामकाजी कोने, अमित थेबे, भूपी शेरचन, विष्णुबहादुर सिंह, शक्तिबल्लभ अर्याल, इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित' आदिका चयनित मुक्तकलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने मुक्तकका सम्बन्धमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। मुक्तक कविताकै एक भेद भएको हुनाले यसको विमर्श र विश्लेषणका लागि यसमा कविताकै तत्त्वहरूलाई आधार बनाइएको छ। यसमा मुक्तकको संरचना, भाव/विचार, भाषाशैली, लयविधान आदिको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा सङ्कलित मुक्तकहरूको अर्थापनका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति प्रयोग गरिएको छ। यस अध्ययनबाट मुक्तक नेपाली कविताको लघुतम रूप भएको र यसको संरचना भाव वा विचार, भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गतका छन्द र लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि तत्त्वहरूको संयुक्त संयोजनबाट निर्मित हुने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

मुख्य शब्दावली: अनुप्रास, पूर्वापर प्रसङ्ग, बर्तुलित, सर्गबन्ध, सर्गमुक्त।

विषयपरिचय

प्रबन्धकाव्यभन्दा भिन्न कथासूत्रमा आबद्ध नभएको छोटो रूपको भावनात्मक अभिव्यक्तिलाई मुक्तक भनिन्छ। कविता वा काव्यका लघुतम, लघु, मध्यम र बृहत् रूपमध्ये मुक्तक लघुतम रूपमा पर्दछ। मुक्तकको रचना वर्तमान समयमा मात्र नभएर प्राचीन कालदेखि नै भइरहेको पाइन्छ। नेपालीमा देखापरेका हाइकु, ताङ्का, रुबाई आदि रूपहरू कविताकै लघुतम भेद भए तापनि ती मुक्तक भने होइनन्। मुक्तकका नाममा केही द्विपदी रचनादेखि सप्तपदीसम्मका रचना पाइए पनि यसको मानक रूप चतुष्पदीलाई मानिएको छ। संरचनाका दृष्टिले चतुष्पदी हुनु र अन्तिममा भावलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउनु मुक्तकको अभिलक्षण हो। मुक्तकका प्रत्येक प्रथम पङ्क्तिमा उठान गर्नुपर्छ भने दोस्रो पङ्क्तिमा त्यसै विषयको थप समर्थन गरेको हुनुपर्छ। तेस्रो पङ्क्तिमा चौथो पङ्क्तिमा प्रकट हुने भावलाई प्रभावकारी बनाउन वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ भने चौथो वा अन्तिम पङ्क्तिमा भावको उत्कर्षता हुनुपर्दछ। नेपालीका पहिलो मुक्तककार शक्तिबल्लभ अर्याललाई मानिन्छ। वि.सं. १८३९ तिर लेखिएको दुई श्लोकमा रचित उनको 'तनहुँ भकुन्डो' लाई पहिलो मुक्तक मानिन्छ। शक्तिबल्लभ अर्यालपछि प्राथमिक कालमा गुमानी पन्त, रघुनाथ पोख्र्याल, भानुभक्त आचार्य, अगमदिलदास आदिले यस्ता स्वतन्त्र रचना गरेका छन् भने माध्यमिक कालमा मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, पहलमानसिंह स्वाँर आदिले स्वतन्त्र मुक्तकहरूको रचना गरेका छन्। प्राथमिक काल र माध्यमिक कालमा रचिएका यस्ता स्वतन्त्र रचनाहरू संरचनात्मक रूपमा मुक्तकभै देखिए पनि विधागत सचेतताका साथ भने लेखिएका होइनन्। नेपाली साहित्यमा विधागत सचेतताका साथ मुक्तक लेख्ने पहिलो मुक्तककार भीमदर्शन रोका (वि.सं. १९८६-२०५९) हुन्। यसपछि टेकबहादुर नवीनको केही चोइटा (२०१६) मुक्तकसङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसै कृतिलाई नेपाली मुक्तकहरूको पहिलो पुस्तकाकार कृति मानिएको छ। २०३० को दशकमा मुक्तक लेखनले निकै लोकप्रियता हासिल गर्‍यो। पचासको दशकपछि यो विधा भन्नु फस्टाएर गएको छ। नेपाली मुक्तकका विषयमा केही पुस्तक, लेखहरू र शोधपत्र पाइए पनि यसको संरचनात्मक अध्ययन भने त्यति भएको पाइँदैन। त्यसैले मुक्तकको संरचनामा के कस्ता तत्त्वहरू समाविष्ट हुन्छन् र यसको रचना के-कसरी भएको हुन्छ भन्ने कुरा यसको मूल समस्या हो भने उक्त समस्याको समाधान उद्देश्य हो। यिनै कुराहरूको निरूपणतर्फ यो अनुसन्धान केन्द्रित छ।

✿ लेखक त्रि.वि.अन्तर्गत त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा सहप्राध्यापकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

अध्ययन विधि र सैद्धान्तिक परिचय

यस शोधकार्यमा कविताको लघुतम रूप मुक्तकको अध्ययन गरिएको हुँदा सङ्कलित मुक्तकका नमुनाहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र मुक्तकका बारेमा लेखिएका समालोचनात्मक पुस्तक तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। मुक्तकको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रवृत्तिको रहेको छ। यसमा सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि मुख्यतः वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति अँगालिएको छ भने संरचना, भाव/विचार, भाषाशैली, लयविधान आदि कविताका विधागत तत्त्वहरूलाई आधार बनाई मुक्तकको संरचनात्मक विश्लेषण गरिएको हुनाले निगमनात्मक विधि प्रयोग भएको छ।

मुक्तक नेपाली कविताको लघुतम रूप हो। मुक्तक शब्द संस्कृतको तत्सम शब्द हो। यसको व्युत्पत्ति 'मुच्' धातुमा 'क्त्' प्रत्यय लगाएर 'मुक्त' शब्दमा 'कन्' प्रत्यय जोडेर गरिन्छ जसको अर्थ सरल गद्य अथवा एक पृथक श्लोक जो स्वयंमा पूर्ण होस् भन्ने हुन्छ (आप्टे, सन् २००७, पृ. ८०३)। नेपाली सङ्क्षिप्त शब्दकोशमा मुक्तकलाई कथासूत्रमा नउभएको, परस्पर क्रमिक सम्बन्ध नभएको, कुनै एउटा भावलाई पूर्ण रूपले बुझाउने पद्य वा कविता भनिएको छ (ज्ञवाली, २०४०, पृ. ६०४)। त्यसैगरी तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोशमा छन्दको बन्धनमा नलेखिएको स्वतन्त्र कविता, कथासूत्रमा नबाँधिएको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति भएको कवितालाई मुक्तक भनिएको छ (बराल, २०६८, पृ. ६००)। शब्दकोशका यी परिभाषाहरू संस्कृतको व्युत्पत्तिगत अर्थका सन्दर्भमा लेखिएका देखिन्छन्। पाश्चात्य साहित्यमा द्विपदीदेखि षट्पदीसम्मका कविताका लघुतम रूपहरू पाइन्छन्। उदाहरणका लागि द्विपदी कविता (कप्लेट), त्रिपदी कविता (ट्रिप्लेट), चतुष्पदी कविता (क्वाट्रेन), पञ्चपदी कविता (लिमरिक), षट्पदी कविता (सेस्टेट), सप्तपदी कविता (रोन्डेलेट) आदि रहेका छन् (मर्राफन र अन्य, सन् १९९८, पृ. ३१९)। लक्ष्मण गौतमका अनुसार नेपालीमा प्रचलित मुक्तकसँग अति निकट देखिने रूप क्वाट्रेन हो (गौतम, २०७९, पृ. २२)। कविताको एउटा रूपका सन्दर्भमा यसले एउटा स्वतन्त्र प्रकारको रचनालाई बुझाउँछ। मोहनराज शर्माका अनुसार त्यस लघुतम प्रसङ्गमुक्त र स्वतन्त्र प्रकथनलाई मुक्तक भनिन्छ जसमा कुनै स्पर्शी सन्देश हुन्छ वा कविताको ढाँचाको एक आवृत्तिमा प्रेषित हुन्छ (शर्मा, २०३८, पृ. १६१)। कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार सूक्तिमय, साङ्केतिक एवं प्रगीतात्मक हुने र एक आवृत्तिमा भाव सम्प्रेषित गर्न सक्ने लोकप्रिय कवितामय अभिव्यक्ति मात्र मुक्तक हो (पराजुली, २०५५, पृ. ६३८)।

विमर्श/विश्लेषण र निष्कर्ष

नेपाली मुक्तकको संरचनात्मक विश्लेषण

मुक्तक कविताकै एक भेद भएको हुँदा यसको संरचनामा कविताका तत्त्वहरू समाविष्ट हुनु स्वाभाविक छ। मुक्तकलगायत कविताको लघुतम रूपले अँगाल्ने तत्त्वहरू प्रायः कविताका अरू रूपले अँगाल्ने तत्त्वसरह नै हुन्छन् (त्रिपाठी र अन्य, २०५४, पृ. ४१)। यसको संरचनात्मक अध्ययन गर्दा यसकै संरचनामा प्राप्त अवयवहरूको कार्य र आपसी सम्बन्धको विश्लेषणबाट गर्नुपर्दछ। त्यसैले यसमा मुक्तकको संरचना, भाव वा विचार, भाषाशैली, लयविधान आदि तत्त्वहरूलाई आधार बनाई संरचनात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

मुक्तकको संरचना

संरचना भनेको कुनै वस्तु वा रचनाको आन्तरिक बुनोट र बाह्य स्वरूप हो। नेपाली मुक्तकहरूका बाह्य स्वरूप हेर्दा यसका द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदी, षट्पदी आदि विभिन्न रूपहरू पाइए पनि यसको मानक रूप चतुष्पदीलाई मानिएको छ। चतुष्पदी संरचनामा निर्मित हुनु यसको बाह्य स्वरूप हो भने बुनोटमा सहभागी भाव/विचार, भाषाशैलीय विन्यास, दृष्टिविन्दु, उद्देश्य आदि तत्त्वहरूको सहसम्बन्ध आन्तरिक बुनोट हो। मुक्तकमा समाविष्ट चार पङ्क्तिहरूमध्ये पहिलो पङ्क्तिले भाव वा विषयको उठान गर्दछ भने दोस्रो पङ्क्तिले त्यस विषयको विस्तार

गर्दछ । तेस्रो पङ्क्तिले कौतुहलको सिर्जना गर्दछ भने चौथो पङ्क्तिले उक्त कौतुहलको समाधान गरी भावलाई पूर्णता प्रदान गर्दछ ।

नेपाली मुक्तकको रचना विधान

(अ) मुक्तक चार हरफमा संरचित हुन्छ । यी चार हरफमध्ये पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफमा अनुप्रासको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ भने तेस्रो हरफ चाहिँ स्वतन्त्र हुन्छ ।

(आ) मुक्तकमा विषय वा भावको विकास क्रमिक र उत्तरोत्तर भएको हुनुपर्छ । अन्तिम हरफमा कविको भाव चोटिलो र प्रभावकारी भएर उत्कर्षका रूपमा आएको हुनुपर्छ ।

(इ) मुक्तक आलङ्कारिक र वक्रोक्तिमय हुनुपर्छ । यसमा अनुप्रास, लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिको प्रयोगका साथै लक्षणा र व्यञ्जना घनीभूत रूपमा हुनुपर्दछ ।

नेपाली मुक्तकका केही उदाहरण

- (अ) विधाताले जन्म चाहिँ नेपालमै गरिरहोस्
प्रत्येक जन्ममा तर डीभी चिट्ठा परिरहोस् ।
(ललित बस्नेत 'भिमाली', 'देशभक्ति')
- (आ) कसले बनायो पैसा सिद्धान्तभन्दा ठुलो ?
सबैलाई धेरै नै चाहिने आवश्यकताभन्दा ठुलो,
माया र विश्वासमा रमाउन सक्दैन मानिस अब
नाथु पैसा नै भयो संसारमा, आफन्तभन्दा ठुलो ।
(शशी थापा सुब्बा, बेलायतमा नेपाली मुक्तक)
- (इ) तिमीबिना जिन्दगीमा कुनै रङ्ग छैन
सत्य होला कुनै त्यस्तो उमङ्ग छैन
टोलाएर एकान्तमा बसिरहन्छु म
खै किन आफ्नो मन आफैँसँग छैन ।
(अञ्जु अञ्जली, 'मुक्तक महक')
- (ई) जेठो शासक हुनुको नाताले आत्मगौरव छ मलाई
ऊ बेलाको त्यो लिम्बुवान, किराँत वर्ग थियो मलाई
अहिलेको यी कान्छो शासक सभ्यताबाट टाढाटाढै छ
त्यसैले यी शासकसँग मने दुख्ने गुनासो छैन मलाई ।
(विश्वासदीप तिगेला, बेलायतमा नेपाली मुक्तक)
- (उ) मित्रतामा अब्बल सुदानमा जस्तो कोही हुँदैन
साइनोमा हार्दिक मामा जस्तो कोही हुँदैन
सोध्नुहुन्छ भने ममताको भावार्थ मसँग
दुनियाँमा प्रिय आमा जस्तो कोही हुँदैन ।
अभिभावकविनाको घर सिक्रो खजुरभैँ लाग्छ
कुरूप यस्तो कि प्वाँखविनाको मजुरभैँ लाग्छ
कर्म पूजा र घर साक्षात् मन्दिर भन्छ दुनियाँ
बा मन्दिरको छानो र आमा गजुरभैँ लाग्छ ।
(रुद्र ज्ञवाली, 'आमा-बा')

मुक्तकका यी उदाहरणहरू हेर्दा पहिलो मुक्तक दुई पङ्क्तिसमूहमा संरचित छ । यसको प्रथम पङ्क्तिमा देशभक्तिको भावना उठान गरिएको छ भने दोस्रो पङ्क्तिमा नेपालीको देशभक्तिमाथि व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसमा एकातिर जन्म चाहिँ नेपालमै भइरहोस् भन्ने चाहना व्यक्त गरिएको छ भने अर्कातिर डीभी चिट्ठा पनि परिरहोस् भन्ने विचार

प्रकट गरिएको छ । यसले मुखबाट देशभक्तिको भावना प्रकट गरे पनि व्यवहारमा चाहिँ डीभी चिट्ठा परोस् भन्ने चाहना बोकेका नेपालीप्रति व्यङ्ग्य गरेको छ । यसमा गरिरहोस्-परिरहोस् जस्ता अन्त्यानुप्रासको योजनाले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ भने दुई पङ्क्तिसमूहमा पूर्ण अभिव्यक्ति भएका कारण यो एउटा मुक्तक रचना बन्न पुगेको छ ।

त्यसैगरी माथिका अन्य तीन मुक्तकहरू चार-चार पङ्क्ति समूहमा संरचित छन् । यी मुक्तकका प्रत्येक प्रथम पङ्क्तिले विषयको उठान गरेका छन् भने दोस्रो पङ्क्तिले त्यसै विषयको थप समर्थन गरेको पाइन्छ । तेस्रो पङ्क्तिले चौथो पङ्क्तिमा प्रकट भावलाई प्रभावकारी बनाउन वातावरण सिर्जना गरेको छ भने चौथो पङ्क्तिले भाव वा विषयलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

पङ्क्ति र अक्षर सङ्ख्याका हिसाबले नेपाली मुक्तकहरू दुई हरफदेखि आठ हरफसम्मका देखिएका छन् । रचना विधानका दृष्टिले चाहिँ यो मुख्य रूपमा चार पङ्क्ति समूहमा संरचित पद्यात्मक रचना हो । यसको पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफ अनुप्रासयुक्त र तेस्रो हरफ स्वतन्त्र हुन्छ । पहिलो हरफले विषय वा भावको उठान गर्दछ भने दोस्रो हरफले त्यसैको थप समर्थन गर्छ । तेस्रो हरफले चौथो हरफमा प्रकट हुने भावलाई चोटिलो र प्रभावकारी बनाउन वातावरण सिर्जना गर्दछ भने चौथो हरफले पाठकलाई प्रभावकारी कथनद्वारा प्रभावित तुल्याउँछ । यसरी हेर्दा पहिलो र दोस्रो हरफले पृष्ठभूमिको काम गर्दछन् भने तेस्रोले चौथो हरफलाई चोटिलो बनाउन वातावरण तयार पार्दछ । यी सबै हरफहरूका बिचमा पारस्परिक सम्बन्ध हुन्छ र प्रत्येक हरफको सह-सम्बन्धका कारण अभिव्यक्तिले पूर्णता पाउँदछ । चार पङ्क्तिसमूहको एउटा रचनामा भावले पूर्णता प्राप्त गर्ने र अन्य कुनै विषय वा प्रसङ्गसँग सम्बन्ध नहुने हुनाले यस्तो प्रकारको रचनालाई मुक्तक भनिएको हो । समग्रमा थोरैमा धेरै भन्न सक्नु अर्थात् सूक्तिमय रूपमा पूर्ण अभिव्यक्ति दिएर पाठकलाई मन्त्रमुग्ध तुल्याउनु मुक्तकको विशेषता हो ।

मुक्तकमा भाव/विचार

मुक्तक कविता विधाकै एक उपविधा भएकाले भाव/विचार यसको प्रमुख तत्व हो । कविताका अन्य रूप (फुटकर, खण्डकाव्य आदि) मा जस्तो मुक्तकमा भाव/विचार सघन रूपमा नआएर सूक्ष्म र अमूर्त रूपमा आएको हुन्छ । यसमा जीवनका विविध विषयहरू आत्मानुभूतिका रूपमा समेटिन्छन् । मुक्तकको विषय प्रेम, राजनीति, व्यङ्ग्य आदि अनेक हुन सक्छ । लक्ष्मण गौतमका अनुसार जीवनजगतका यावत् भोगाइ र अनुभूति, ज्ञानविज्ञानका यावत् विषय, प्रकृति, संस्कृति, प्रेम, राजनीति आदि जुनसुकै अन्तर्वस्तु पनि मुक्तकमा रहन सक्छन् (गौतम, २०७९, पृ. २८) । मुक्तकमा भाव सम्प्रेषणका केही उदाहरण यसप्रकार छन् :

तिमीहरू सोध्छौ मैले किन माया लाइन
मैले किन रात रातभर तारा गनेर गीत गाइन,
हेर हातमुख जोड्नलाई अनवरत दौडिरहेको शोषित म
मैले आफू दार्शनिक हुने कहिल्यै फुर्सतै पाइन ।
(यादव खरेल, 'शिवपुरी सन्देश रजत अङ्क')

यादव खरेलको यस मुक्तकमा किन माया नलगाएको, किन गीत नगाएको भनेर प्रश्न सोध्नेलाई हातमुख जोड्न अनवरत दौडिन बाध्य भएको एक शोषित मान्छेलाई दार्शनिक हुने फुर्सद कहाँ छ र भनेर प्रश्नद्वारा नै जवाफ दिइएको छ । यसमा व्यक्त भाव हेर्दा हातमुख जोड्न धौ धौ पर्ने आम नेपालीलाई माया पिरती गाँसेर गीत गाउँदै हिँड्ने सौभाग्य प्राप्त हुँदैन भन्ने विचार प्रकट गरेको देखिन्छ । यसैगरी आमाको महिमा गाउँदै लेखिएको एक उदाहरण नरबहादुर लिम्बूको मुक्तकमा हेरौं :

आमाको महिमा को लेख्न सक्छ ?
सहेको सहिमा को लेख्न सक्छ ?
सन्तानका लागि मर्दै बौरैको,
कारुणिक कहिमा को लेख्न सक्छ ?

(नरबहादुर लिम्बू, 'अनुभूतिका भुल्काहरू')

यस मुक्तकको मुख्य विषय आमाको महिमा गाउनु रहेको छ। यसमा आमाको महिमा कसैले गाउन नसक्ने बताउँदै छोराछोरीका लागि आमाले सहेको दुःखकष्ट कसैले लेख्न नसक्ने बताइएको छ। त्यसैगरी तेस्रो पङ्क्तिमा सन्तानका लागि मर्दै र बौरिँदै गरेकी आमाको व्यथा र कारुणिक कहर कसैले पनि लेख्न नसक्ने बताइएको छ। त्यस्तै प्रेमका विषयमा लेखिएको सरुभक्तको एक मुक्तक हेर्ौँ :

जब मनमा प्रेम हुन्छ प्रेमभन्दा ठुलो केही लाग्दैन
हरेक क्षण प्रेम गरिरहूँ भावना अरू केही जाग्दैन
धामछाया जिन्दगीका मूल्यहरू धेरै होलान्
साँचो भन्छु, प्रेमले यहाँ मूल्य भन्नु केही माग्दैन।

(सरुभक्त, प्रेमयात्रा-२३)

प्रस्तुत मुक्तक प्रेमका विषयमा लेखिएको छ। यसमा जब मानिस प्रेममा हुन्छ, तब प्रेमभन्दा ठुलो संसारमा केही हुँदैन भन्ने भाव जाग्छ र यस्तो बेला 'हरेक क्षण प्रेम गरिरहूँ' जस्तो भावनाबाहेक मनमा अरू केही नआउने विचार प्रकट गरिएको छ। त्यसैगरी यसमा जीवनमा प्रेमबाहेक अरू थुप्रै कुराका मूल्य होलान् तर प्रेमले भने त्यस्तो कुनै मूल्यवान् वस्तु नमान्ने विचार व्यक्त गरिएको छ। त्यस्तै नेपाली माटो र प्रकृतिको गुणगानमा लेखिएको मुक्तकको उदाहरण अमर त्यागीको रचनामा हेर्ौँ :

प्यारा छन् हिमशैल, भीर, पहरा, डाँडा, कुना, कन्दरा
प्यारा छन् घर, गाउँ, खेत, छहरा, नेपाल मेरो धरा
छातीमा ममता रसाउँछ सधैं यै मातृभूस्वर्गकै
मेरो जीवनको अनन्त धन हो यै मृत्तिका उर्वरा

(अमर त्यागी, अमानव-१)

यसमा नेपालका हिमशैल, भीर, पहरा, डाँडा, कुना, कन्दरा, घर, गाउँ, खेत, छहरा आदि सबै प्यारा लाग्ने भाव प्रकट गरिएको छ। त्यसैगरी आफ्नो मातृभूमिलाई स्वर्गसँग तुलना गर्दै यसप्रतिको ममता सदैव मनमा रहने विचारका साथ यो उर्वर भूमि आफ्नो जीवनको अनन्त धन भएको विचार प्रकट गरिएको छ। यसरी यसमा देशभक्तिको भावनालाई प्रकट गरिएको पाइन्छ। मुक्तकमा जिन्दगीको परिभाषा व्यक्त गरिएको एउटा उदाहरण रामकाजी कोनेको मुक्तकमा हेर्ौँ :

नयाँ नयाँ परिवेशसँगको स्वयंवर हो जिन्दगी
मुट्ठी फुकाएर एकलै जाने सिकन्दर हो जिन्दगी
दिन, महिना र साल गन्दा गन्दै सकिने
भित्तामा फेरिइरहने पुरानो क्लालेन्डर हो जिन्दगी
(रामकाजी कोने, जीवन-२)

यसमा रामकाजी कोनेले जीवनलाई नयाँ नयाँ परिवेश छान्दै जाने यात्राका रूपमा लिएका छन्। उनले जीवनलाई विश्वविजेता सिकन्दरको मृत्युसँग तुलना गर्दै मर्नु पर्दा सबैले मुट्ठी फुकाएर एकलै मर्नुपर्छ भन्ने दृश्यबिम्ब प्रस्तुत गरी दिन, महिना, साल गन्दागन्दै मानव शरीर पनि भित्तामा भुन्डिएको क्लालेन्डरभै नष्ट भएर जाने वस्तु मानेका छन्।

मुक्तकमा भाषाशैलीय विन्यास

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली प्रस्तुतिको कला हो। मुक्तक कविताकै एक भेद भएको हुनाले यसमा पनि कविताकै भाषा प्रयोग हुन्छ। कविता वा मुक्तकको भाषा विचलनयुक्त, अनेकार्थी, लयात्मक, ध्वन्यात्मक र आलङ्कारिक हुन्छ भने शैली चयन, विचलन र समानान्तरताका माध्यमबाट निर्मित हुन्छ। मुक्तकको शैली निर्माणमा बिम्ब, प्रतीक, छन्द, अलङ्कार, लय, व्यङ्ग्य आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। लक्षण गौतमका अनुसार व्यङ्ग्यात्मकता, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार मुक्तकका विशेष शैलीय तत्त्वहरू हुन् (गौतम, २०७९, पृ. ३०)। मोहनराज शर्माका अनुसार कविताको भाषा लाक्षणिक वा व्यञ्जनात्मक, अनेकार्थक, अलङ्कृत,

विचलनयुक्त, कलात्मक, ध्वन्यात्मक, शब्दसौन्दर्यात्मक, लयात्मक, न्यूनविरामचिन्हित, कसिलो र अस्पष्ट हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. २४) । त्यसैले मुक्तकमा पनि कविताका यिनै विशेषताहरू विद्यमान हुन्छन् । लक्ष्मण गौतमका अनुसार थोरैमा धेरै भन्नुपर्ने भएकाले मुक्तकको भाषा अभ्र बढी ध्वन्यात्मक, प्रभावोत्पादक, चामत्कारिक, वक्रोक्तिमूलक र सघन हुन्छ (गौतम, २०७९, पृ. ३०) । समकालीन मुक्तकहरूमा क्लिष्ट शब्दको प्रयोगभन्दा सरल शब्दहरूको प्रयोग बढी पाइन्छ, जस्तै-

भन्छौ आऊ चाडबाडको बेला म कसरी आऊँ
परेको छु कोरोनाको फेला म कसरी आऊँ
ज्वरो, दुखाइ, रुघाखोकी निको भइसक्दा पनि
गलान् मलाई छिमेकीले हेला म कसरी आऊँ ?

(अमित थेवे, 'बेलायतमा केही मुक्तक')

यस मुक्तकमा परदेशमा रहेको कुनै एक व्यक्तिले कोरोना महामारीका बेला आफू घर जान नसकेको व्यथालाई प्रकट गरेको छ । यसमा प्रयोग गरिएको भाषा सामान्य र सरल भएको हुँदा अर्थ बुझ्न कुनै कठिनाइ पर्दैन । वक्ताको भावनालाई सरल र स्पष्ट ढङ्गमा प्रस्तुत गरिए तापनि मुक्तकको भाषा भने आलङ्कारिक छ । यसमा स्वभावोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको छ किनभने कवितामा वस्तु वा विषयलाई यथावत् रूपमा वर्णन गरियो भने त्यो स्वभावोक्ति हुन्छ । यसले मुक्तकको भाषालाई सम्प्रेष्य बनाई अर्थ बुझ्न सजिलो बनाएको छ ।

मुक्तकमा लयविधान

लयका दृष्टिले मुक्तक बद्ध र मुक्त दुवै लयमा लेखिन्छ । बद्धलयअन्तर्गत वार्णिक, मात्रिक तथा लोकलय पर्दछन् भने मुक्तलय भनेको आन्तरिक लयविधान भएको गद्यलय हो । कतिपय मुक्तकहरू वार्णिक र मात्रिक छन्दमा लेखिए पनि धेरैजसो मुक्तकहरू लोकलयमा संरचित छन् । बद्धलयबाहेक नेपाली मुक्तकहरू मुक्तलयमा पनि लेखिएका छन् । उदाहरणका लागि भूपी शेरचनको एउटा रचना हेरौं :

हिँड्दा हिँड्दै केही सम्भेर
बटुवा बाटोमा हाँसेभैं
किसानको हृदय अन्न बनेर
खेतको माटोमा हाँसेभैं
तिमी हाँस्दा यस्तो लाग्छ प्रिये ?
तिमी मेरो साटोमा हाँसेभैं ।

(भूपी शेरचन, हिँड्दा हिँड्दै)

उपर्युक्त रचना छ हरफमा संरचित छ । यी हरफहरू मुक्तलयमा संरचित छन् । यसमा मुक्तकको रचना विधानमा पाइने चतुष्पदी संरचना र अनुप्रास योजना छैन । त्यसैले यो मुक्तलयमा संरचित एउटा स्वतन्त्र कविता हो । रचना विधानका दृष्टिले चार पङ्क्तिसमूहमा संरचित बाहेकका रचनालाई मुक्तक मान्नु उपयुक्त पनि हुँदैन ।

मुक्तकमा बिम्बको प्रयोग

बिम्बले भाषालाई चित्रात्मक रूप प्रदान गरी भावलाई मूर्तिमान बनाउँछ । बिम्बको प्रयोगले मुक्तकको अभिव्यक्तिलाई चित्रात्मक बनाई भाव सम्प्रेषणमा सरलता प्रदान गर्दछ, जस्तै-

रस आउने बोली सबले बोले कसो होला
विष पिउने बोली कसैले नबोले कसो होला
गुनासो गर्नुभन्दा अँध्यारोसित ए हजुर
दियो ज्ञानको आफैँभित्र बाले कसो होला ?

(रामकाजी कोने, दर्शन-२)

यस मुक्तकको तेस्रो पङ्क्तिमा प्रयुक्त अँध्यारो शब्द र चौथो पङ्क्तिमा प्रयुक्त ज्ञानको दियो बाल्ने कुरा बिम्बात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसमा अँध्यारामा दियो बलेको दृश्यलाई बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी आफूभित्र

रहेको अज्ञानरूपी अँध्यारोसित जुध्न ज्ञानको दियो बाल्नुपर्ने भाव प्रकट गरिएको हुँदा भाषामा चित्रशैली प्रयुक्त भएको छ ।

मुक्तकमा प्रतीकको प्रयोग

कुनै वस्तु, भाव वा विषयको वर्णन गर्नु पर्दा समान धर्म र गुणका आधारमा दृश्य वा अदृश्य वस्तुको कल्पना गरी प्रतीकका माध्यमले भाषालाई सटिक र प्रभावकारी बनाइन्छ, जस्तै-

स्वप्नका यी कथाहरू भन्नु वा नभन्नु
देखावटी मित्रहरू गर्नु वा नगर्नु
संसार भन्नु नाटक रैछ पर्दा खेल्दाखेरि
यो नाटकमा आफू नायक बन्नु वा नबन्नु ?

(विष्णुबहादुर सिंह, समयका चस्काहरू-२)

यस मुक्तकको तेस्रो पङ्क्तिमा संसारलाई नाटकको रूपमा अभेद आरोप गरिएको हुँदा रूपक अलङ्कार भएको छ । नाटकमा अभिनेता र अभिनेतृहरूले अभिनय गरेभैं संसारमा मानिस अभिनयकै लागि आएका हुँदा रहेछन् । त्यस संसाररूपी नाटकमा आफू चाहिँ नायक बन्नौं कि नबन्नौं भनेर दोधारमा परेको भाव यसमा व्यक्त गरिएको छ । यसरी रूपक अलङ्कारको प्रयोगले भाषालाई चोटिलो बनाई अभिव्यक्तिलाई आलङ्कारिक बनाएको प्रस्ट देखिन्छ ।

मुक्तकमा छन्दको प्रयोग

शास्त्रीय छन्दको निश्चित अनुशासनमा लेखिने मुक्तकहरूमा छन्दविधान पाइन्छ । यसमा वार्णिक र मात्रिक, रुबाईको लयविधान र लोकलय आदि पर्दछन् । वार्णिक र मात्रिक छन्द संस्कृतको विधानअनुसार लेखिन्छ भने रुबाई अरबी-फारसी लयविधानमा आधारित हुन्छ । लोकलय नेपालीको मौलिक लय हो । मुक्तक र रुबाई बद्धलयमा लेखिए पनि शास्त्रीय छन्दका मुक्तकमा वर्ण र मात्राको समान वितरण पाइन्छ भने रुबाईको तेस्रो पङ्क्तिमा वर्ण र मात्राको समान वितरण पाइँदैन । शास्त्रीय छन्दका मुक्तकमा चारै पाउको अन्त्यमा अन्त्यानुप्रास हुन्छ भने रुबाईमा पहिलो, दोस्रो र चौथो पङ्क्तिमा मात्र अन्त्यानुप्रास मिलाइएको हुन्छ । छन्द प्रयोगको उदाहरणका लागि प्राथमिक कालमा रचित शक्तिवल्लभ अर्यालको 'तनहुँ भकुण्डो' हेरौं :

मात्रि सागर घनाल छ बाला
पाँचको छ सब गान्तिन चाला ।
कालु जैसि षरिदारत राला
तेस ढंग तनहु कति षाला ॥१॥
धायको छ लमजुंग मकुण्डो
कास्कि बाँध सुनको छ षुकुण्डो ।
पीउठानि कन देउ सुकुण्डो
मारि लेउ तनहुँ त भकुण्डो ॥२॥
(शक्तिवल्लभ अर्याल, 'तनहुँ भकुण्डो')

यो मुक्तक चार पङ्क्तिसमूहको एक श्लोक कायम गरी दुई श्लोकमा संरचित छ । यसमा स्वागता छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यो मुक्तक काव्यिक संरचनाका दृष्टिकोणले परिपूर्ण छ । यसमा भावको पूर्ण अभिव्यक्तिका साथै बिम्ब, प्रतीक, छन्द, अलङ्कार र अनुप्रास योजनाको सफल प्रयोग पाइन्छ ।

शार्दूलविक्रीडित नेपालीमा निकै प्रचलित छन्द हो । यस छन्दमा धेरै कविहरूले कविता तथा मुक्तक लेखेका छन् । यस छन्दमा लेखिएको मुक्तकको एक उदाहरण हेरौं :

हुन्छन् मानिसमा अनेक थरिका राम्रा नराम्रा कुरा
खै यो जीवनमा हुँदैन किन हो आशा-भरोसा पूरा

घाती दुर्जन दुष्ट छन् सब यहाँ, विश्वास के गर्नु खै
धस्छन् प्यार जताई सज्जन बनी आफन्तले नै छुरा ।

(अमर त्यागी, मुक्तक माधुर्य)

शार्दूलविक्रीडित छन्द म (SSS), स (IIS), ज (ISI), स (IIS), त (SSI), त (SSI), गुरु (S) गणबाट बन्छ । यस छन्दमा जम्मा उन्नाइस अक्षर हुन्छन् । यसको छ र बाह्र अक्षरमा विश्राम हुन्छ । शास्त्रीय छन्दविधानभैँ अरबी-फारसीको रुबाई शैलीमा मुक्तक लेख्ने चलन निकै मात्रामा पाइन्छ । रुबाई शैलीमा लेखिएको नेपाली मुक्तकको एक उदाहरण हेरौं :

ममा राम खोज्छ्यौ भने पहिला सीता हुन सिक
मुखलाई दुर्वासा हैन मधुरवाणी बोलाउन सिक
मिटो-मसिनो बोल्दैमा घर-खेत जाँदैन नै राजै
जीवनमा सबैलाई दुश्मन हैन, मित्र बनाउन सिक

(इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित', मुक्तक माधुर्य)

इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित'को यो मुक्तक रुबाई शैलीमा लेखिएको छ । यसको अन्त्यानुप्रासिक योजना रहेको छ । यसको पहिलो, दोस्रो र चौथो पङ्क्तिमा अन्त्यमा अनुप्रास मिलेको छ भने तेस्रो पङ्क्ति अनुप्रासरहित छ । यसमा १६ अक्षरको अक्षर संरचना रहेको छ ।

मुक्तकमा अलङ्कारको प्रयोग

अलङ्कार कविता वा मुक्तकको सौन्दर्यात्मक तत्त्व हो । यसले शब्द र अर्थमा चमत्कार पैदा गरी भाषालाई सौन्दर्यात्मक बनाउँछ । भामहले अलङ्कारलाई काव्यशोभाका रूपमा लिएका छन् । उनका अनुसार जसरी कुनै युवतीको अनुहार आफैँमा सुन्दर हुँदाहुँदै पनि अलङ्कारबिना शोभित हुँदैन त्यसैगरी काव्य पनि अलङ्कारबिना शोभित हुँदैन (भामह, सन् २००८, पृ. ४७) । नेपाली मुक्तकमा अलङ्कारको प्रयोग यसप्रकार भएको पाइन्छ :

टेकुवाले थामेको रुखजस्तै जिन्दगी
धूपदानीले धानेको धूपजस्तै जिन्दगी
अजर अमर त को पो हुन्छ र यहाँ
फेसियलले थामेको रूपजस्तै जिन्दगी ।

नरबहादुर लिम्बू, 'अनुभूतिका भुल्काहरू-२६')

यस मुक्तकमा जिन्दगीलाई टेकुवाले थामेको रुख जस्तो, धूपदानीले धानेको धूप जस्तो र फेसियल गरेर थामेको रूप जस्तो भनेर वर्णन गरिएको छ । यसरी मान्छेको जिन्दगीलाई ढल्ल लागेको रुख, धूपदानीमा उड्दै गरेको धुवाँ र फेसियल गरी चम्काएको कृत्रिम अनुहारका रूपमा प्रस्तुत गर्न उपमा अलङ्कार सहायक सिद्ध भएको छ ।

निष्कर्ष

मुक्तक भाषिक र साहित्यिक संरचना हो । मुक्तक त्यस्तो भाषिक संरचना हो जुन मितव्ययी, सङ्क्षिप्त, सूत्रात्मक र सूक्तिमय हुन्छ । मुक्तकको संरचना भन्नाले चार पङ्क्तिमा संरचित कुनै विषय वा भावको उठान, विस्तार र बैठानको सङ्गठित रचनालाई बुझ्नुपर्छ । अर्थात् चार पङ्क्तिसमूहमा आबद्ध भई स्वयंमा पूर्ण, पूर्वापरप्रसङ्ग नभएको स्वतन्त्र रचनालाई मुक्तक भनिन्छ । यो कविताको लघुतम भेदअन्तर्गत पर्दछ । नेपाली मुक्तक अङ्ग्रेजीमा प्रचलित क्वाट्रेनसँग नजिक देखिन्छ भने अरबी-फारसीको रुबाईसँग मिल्छ । नेपालीमा दुई पङ्क्तिदेखि सात पङ्क्तिसम्मका मुक्तक रचना देखा परे पनि यो मूलतः चतुष्पदी रचना हो । कविताकै एक भेद भएको हुनाले यसमा पनि कवितामा विद्यमान भाव वा विचार, दृष्टिविन्दु, उद्देश्य, छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि तत्त्वहरू समाविष्ट हुन्छन् । भावलाई चोटिलो रूपमा प्रकट गर्न नेपाली मुक्तकहरू सक्षम देखिन्छन् । यस अध्ययनबाट मुक्तक नेपाली कविताको लघुतम रूप वा

संरचना भएको र यसको संरचना भाव वा विचार, भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गतका छन्द र लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि तत्त्वहरूको संयोजनबाट निर्मित हुन्छ भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भसूची

- अञ्जली, अञ्जु (२०७४), *मुक्तक महक*, काठमाडौं, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान, बेलायत शाखा ।
- अर्याल, शक्तिवल्लभ (२०४७), 'तनहुँ भकुन्डो', *वीरकालीन कविता*, दोस्रो संस्क., (सम्पा. दयाराम श्रेष्ठ), काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आप्टे, वामन शिवराम (सन् २००७), *संस्कृत हिन्दी कोश*, दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास ।
- कोने, रामकाजी (२०७३), 'दर्शन', *मुक्तक मन्त्र*, दोस्रो संस्क., काठमाडौं, कोने कल्याण कोष ।
- कोने, रामकाजी (२०७३), 'जीवन', *मुक्तक मन्त्र*, दोस्रो संस्क., काठमाडौं, कोने कल्याण कोष ।
- खरेल, यादव (२०६०), *शिवपुरी सन्देश* (पूर्णाङ्क २५, रजत अङ्क) काठमाडौं, बुढानीलकण्ठ ।
- गौतम, लक्ष्मण (२०७९), *स्मारिका तथा मुक्तक सञ्चयन*, काठमाडौं, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान ।
- ज्ञवाली, रुद्र (२०७५), 'आमा-बा', *रुभरेर अग्निवर्षामा*, काठमाडौं, मञ्जरी पब्लिकेसन ।
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम (२०४०), *नेपाली सङ्क्षिप्त शब्दकोश*, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- तिगेला, विश्वासदीप (२०७७), *बेलायतमा नेपाली मुक्तक*, (सम्पा., दुबसु क्षेत्री), काठमाडौं, ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी र अन्य (२०५४), *नेपाली कविता भाग-४*, तेस्रो संस्क., ललितपुर, साभा प्रकाशन ।
- त्यागी, अमर (२०७५), *मुक्तक माधुर्य*, सम्पा., काठमाडौं, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान ।
- त्यागी, अमर (२०७८), *अमानव*, काठमाडौं, बुक सेलर ।
- थेवे, अमित (२०७७), *बेलायतमा नेपाली मुक्तक*, सम्पा., काठमाडौं, ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५५), 'मुक्तक', *नेपाली साहित्य कोश*, (सम्पा., ईश्वर बराल र अन्य), काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, टीकादत्त (२०६८), *तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश*, सम्पा., काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- बस्नेत, ललित 'भिमाली' (२०७३), 'देशभक्ति', *छन्द पराग*, दोस्रो संस्क., काठमाडौं, ऐरावती प्रकाशन ।
- भामह (सन् २००८), *काव्यालङ्कार*, (व्या. रमणकुमार शर्मा), दिल्ली, विद्यानिधि प्रकाशन ।
- मरफिन, रोज र राय, सुप्रिआ एम. (सन् १९९८), *द बेडफोर्ड ग्लोसरी अफ क्रिटिकल एन्ड लिटरेरी टर्म्स*, न्युयोर्क, म्याकमिलन प्रेस ।
- लिम्बू, नरबहादुर 'तेह्रथुमे' (२०७५), *अनुभूतिका भुल्काहरू*, प्रकाशक स्वयं ।
- शर्मा, मोहनराज (२०३८), 'समकालीन नेपाली मुक्तक : पहिचानका केही बुँदाहरू', *मधुपर्क* (वर्ष १४/६-७), पृ. १६१-१६४ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५), *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शेरचन, भूपी (२०४१), 'हिँड्दा हिँड्दै', *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे*, चौथो संस्क., ललितपुर, साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, इन्द्रकुमार 'सरित' (२०७५), *मुक्तक माधुर्य*, सम्पा., काठमाडौं, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान ।
- सरुभक्त (२०८०), 'प्रेमयात्रा', *सरुभक्तका मुक्तक*, काठमाडौं, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान, बेलायत शाखा ।
- सिंह, विष्णुबहादुर (२०६२), *समयका चस्काहरू*, काठमाडौं, अनेसास, नेपाल च्याप्टर ।
- सुब्बा, शशी थापा (२०७७), *बेलायतमा नेपाली मुक्तक*, सम्पा., काठमाडौं, ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।